
Herinnering aan Bonger

W. Brand

Bespreking van: Bart van Heerikhuizen, **W.A. Bonger, socioloog en socialist**. Wolters-Noordhoff, Groningen 1987

Dit is een in wezen tragisch boek. Deze dissertatie van Van Heerikhuizen (v.H.) bevat een biografie van prof. mr. W.A. Bonger (1876-1940) van wie we weten dat hij op 14 mei 1940 zijn leven beëindigde, omdat hij niet onder de Duitse bezetting wilde voortbestaan. Hij was een echte professor, 'who wanted to profess' omdat hij zich als intellectueel verplicht voelde zijn denkbeelden ter wille van de publieke zaak uit te dragen. Uit zijn nagelaten notities blijkt dat hij nog boordvol plannen zat om zijn licht over allerlei problemen die na aan zijn hart lagen, te doen schijnen.

Het boek handelt vooral over de geschriften die Bonger heeft geproduceerd zoals uiteraard bij een wetenschapper past. Over zijn persoonlijk leven worden we slechts karig ingelicht. Bonger werd in Amsterdam (zijn uitspraak herinnerde aan zijn Amsterdamse afkomst) geboren in een remonstrants gezin als jongste zoon in een familie van tien kinderen, van wie er drie voortijdig stierven. Na het gymnasium te hebben doorlopen, ging hij in 1895 rechten studeren. Ik neem aan, hoewel dit niet wordt vermeld, dat hij in 1900 of 1901 zijn doctoraal deed, maar dat zijn familie of vader, die het als makelaar financieel steeds beter ging, hem in staat stelde om aan zijn dissertatie te werken, die hij in 1905 voltooide.

In zijn studententijd of wellicht reeds daarvoor begon hij zich voor het socialisme te interesseren (hij werd in 1898 lid van de SDAP), maar wie of wat de aanleiding was voor deze belangstelling, wordt niet uit de doeken gedaan. De mededeling van zijn zoon dat hij reeds vroeg begaan was met het lot der arbeidersklasse, lijkt me al te mager. Hoe dat zij, hij verdiepte zich op een grondige wijze in het zogeheten wetenschappelijk socialisme, dat zijn aanhangers als taak voorschreef de huidige maatschappij te bestuderen, maar tevens het geloof inhield dat het private eigendom zich zou ontwikkelen naar een collectief bezit, waarna vrijwel alle misstanden en tegenstellingen van het huidige kapitalistische stelsel zouden verdwijnen. Hij valt ook in deze tijd van zijn geloof af en bekent zich tot het atheïsme. De jonge Bonger heeft volop de gelegenheid zijn gedachten te scherpen in woord en geschrift met mede- en tegenstanders, waarbij al op-

valt dat zijn interesse is gericht op de economische achtergrond van de maatschappelijke verschijnselen. Hij doet mee aan een prijsvraag van de Universiteit van Amsterdam, die een systematisch-kritische uiteenzetting verlangt over het verband tussen criminaliteit en economische condities. Hij krijgt een eervolle vermelding, maar de gouden medaille valt toe aan mede-student A.H.J.M. Kan, die later hoogleraar werd aan de Rechtshogeschool te Batavia. Dit geschrift van Bonger is onvindbaar, maar uit de beoordeling ervan door de juridische faculteit blijkt duidelijk dat deze studie een voorbode zou worden voor zijn dissertatie. Dit 'magnum opus', zoals hij ook zelf meende, bestond uit twee delen: een historisch gedeelte over de diverse theorieën over misdadigheid en een gedetailleerd, vooral statistisch overzicht van de criminaliteit in diverse tijden en landen naar aard van misdrijven en gedifferentieerd naar klasse. Het was een unieke verzameling van gegevens en Bonger moet zich hebben verdiept in de verzameling en groepering van statistisch materiaal. Er wordt niet verteld wie hem in de statistiek heeft wegwijs gemaakt, maar het ligt voor de hand aan te nemen dat een of meer statistici bij het Centraal Bureau voor de Statistiek hebben geholpen. Op de universiteit kon men het niet leren; daar was het onderwijs in de statistiek in hoofdzaak van beschrijvende aard, zoals ook nog in mijn tijd (1931-1937). Ik veronderstel dat zijn liefde voor de statistiek ook te maken had met zijn wetenschappelijk socialisme. Het meten en meetbaar maken van maatschappelijke verschijnselen verschafte een methode om een maatschappij te doorgronden en tevens de weg te wijzen om haar te verbeteren. Ook is het aannemelijk dat de verwachting dat hij na zijn studie in de zaak van zijn vader als makelaar in assurantiën zou treden van invloed is geweest. Het verzekeringswezen toch wordt beheerst door de wet van de grote getallen en premies worden vastgesteld op basis van de kansen dat zich een calamiteit (overlijden, ongeval, aanvaring) zal voordoen.

De dissertatie was in het Frans geschreven – 'Criminalité et conditions économiques' – en ik had altijd gemeend dat Bonger dit had gedaan omdat hij een francofiel was. Het blijkt simpeler; Frans was destijds de taal van het strafrecht en van hen die zich met de oorzaken van misdadigheid bezighielden. Zijn boek werd uit het Nederlands vertaald door een helaas onbekend gebleven Franstalige dame, die zich naar mijn smaak voortreffelijk van haar taak heeft gekweten. 'Le style, c'est l'homme' geldt voor dit boek en ook zijn latere geschriften. Hij schrijft een klare en duidelijke taal. Hij is bij de werkelijkheid betrokken en vrij van retoriek en metaforen formuleert hij zijn ideeën. De historicus J. Romein bestempelde Bongers proza eens als platvloers nuchter, welke kwalificatie allicht laetdunkend bedoeld was maar die ik gaarne als een loftuiting wil opvatten. Bij zijn promotie krijgt Bonger het judicium 'summa cum laude' en zijn naam is gevestigd. In 1916 verschijnt in Amerika een Engelse vertaling van zijn boek (na de oorlog nog eens herdrukt) en in alle ook nadien verschenen Engelse leerboe-

ken over de criminologie wordt hij aangehaald. Er is uiteraard ook kritiek geweest op zijn hoofdwerk, vooral op zijn wetenschappelijk socialisme dat vrijwel alle misdadigheid herleidt tot de feilen van het kapitalistische systeem en de apotheose dat onder een socialistisch stelsel de bronnen voor veel criminaliteit zouden zijn weggenomen.

v.H. besteedt terecht veel aandacht aan de dissertatie, omdat de diverse onderwerpen die daarin zijn behandeld in het latere werk van Bongers terugkeren. Het gaat mij echter te ver als hij stelt (blz. 63) dat met deze studie Bongers sociologische visie was bepaald. In tegendeel, ik meen dat zijn sociologische standpunten zich voortdurend wijzigden op grond van maatschappelijke veranderingen en de nieuwe literatuur die hij als vloeipapier opslopte. Wel bleef hij zijn leven lang aanhanger van de theorie van het milieu en ageerde hij steeds weer tegen hen, die misdadigheid uit de aanleg van de criminelen verklaarden. De reden is waarschijnlijk dat de juristen en medici die zich met de criminaliteit bezighielden, gewend waren aan de bestudering van individuele gevallen en derhalve voor maatschappelijke oorzaken weinig oog hadden. Achteraf gezien lijkt het vreemd dat Bongers moeite had om zijn collegae te overtuigen van het verband tussen misdadig gedrag en economische achtergronden.

Daarnaast bleef hij steeds zijn juridische oorsprong trouw (over de inhoud van het strafrecht en de gevolgen van de rechtspraak liet hij zich niet uit) of hij kon zich niet vrijmaken van zijn verleden. Naast het zich concentreren op de maatschappelijke oorzaken, hield hij er tevens van na te gaan welke individuele factoren de overtreder in diverse gevallen van misdadigheid kenmerkten. Bij deze criminele psychologie mocht hij graag de karakertypologieën van G. Heymans of de wet van Quételet over de verdeling van bepaalde eigenschappen in de samenleving hanteren om de predispositie van individuen tot misdadigheid te illustreren. Ik vond het tijdens zijn colleges (die ik volgde in 1935 en 1936) steeds jammer wanneer hij de psychologie erbij haalde en aldus aan zijn sociologische visie afbreuk deed. Deze 'défauts de ses qualités' kon hij niet van zich afschudden. Hoewel hij bij voorbeeld in latere geschriften niet meer repte over het wetenschappelijk socialisme en het verdwijnen van de meeste misdadigheid na de collectivisatie van de produktiemiddelen, vindt men in zijn *Problemen der Democratie* (1934) en *Ras en Misdaad* (1939) tal van uitlatingen die deze zucht tot psychologiseren verraden.

Het is niet mijn bedoeling afbreuk te doen aan het werk dat v.H. heeft verricht. Hij heeft met liefde en zorg, door inleving en distantie een helder beeld verschaft van het oeuvre van Bongers, waarbij hij mijns inziens terecht wijst op de inconsistenties die af en toe zijn te bespeuren. Consequent zijn is echter een eigenschap die de wetenschapper niet siert, maar alleen de krentenweger.

Ik wil slechts op een aantal punten nog ingaan, die v. H. naar mijn gevoel onderbelicht of onjuist heeft geïnterpreteerd omdat hij Bongers niet heeft gekend

of de geest van de tijd waarin deze leefde onvoldoende heeft gepeild. De grote verdienste van Bonger was dat hij zijn relaas over de oorzaken van de criminaliteit met statistisch materiaal onderbouwde. Hoewel hij het gebruik van de statistische methode wel relativerde, bleef hij steeds de liefde trouw en achtte hij haar onmisbaar om de orde van grootte van verschijnselen te schatten en maatschappelijke verbanden op te sporen. Ik acht het smakeloos, zoals v. H. doet, om met Bongers critici mee te gaan en het gebruik van statistiek als 'de retoriek van de inductie' (blz. 122) te bestempelen. Het is mijns inziens te betreuren dat sommige sociologen (niet wijlen Kruyt, Van Heek en Hofstee) de statistiek als hulpmiddel thans bagatelliseren. Bonger heeft waarschijnlijk een bijdrage geleverd tot de verbetering van de Nederlandse misdaadstatistieken gezien zijn benoeming in 1922 tot lid van de Commissie voor de Statistiek (het adviesorgaan voor het CBS).

Het is evident dat Bonger steeds socialist is gebleven. Hij bleef zijn studenten vertellen dat zij als toekomstige intellectuelen de plicht hadden zich voor de publieke zaak in te zetten en dan niet de liberale partij, die hij als een groep van 'arrivés' en 'arrivisten' beschouwde, moesten kiezen. Hoewel zijn meningen ongetwijfeld veranderden ten opzichte van de toekomstige heilstaat zag hij reeds tijdens zijn leven zoveel verbetering in de positie der arbeidersklasse, dat hij optimistisch bleef ten aanzien van potentiële veranderingen ten goede. Het is, dunkt mij, nog al anachronistisch van v. H. (blz. 109 en elders) op te merken dat Bonger geen oog zou hebben gehad voor de gevaren van een almachtige staat of de beperkte mogelijkheden van een overheid om het maatschappelijk proces te sturen. Dit komt pas later. In de jaren dertig is nog het algemene besef, dat de overheid de plicht heeft in te grijpen teneinde de uitwassen van het vrije spel der maatschappelijke krachten te mitigeren. Bonger moet een groot voorstander zijn geweest van het Plan van de Arbeid, voornamelijk het werk van J. Tinbergen en H. Vos, en het zou me niet verwonderen, indien hij bij de opstelling van dit plan tot een grootscheepse aanpak van de werkloosheid betrokken was geweest, hoewel v. H. dit niet vermeldt.

Er waren echter een aantal uitspraken van Bonger die hem in de SDAP niet in dank werden afgenomen. Hij miste van de aanvang af het geloof in de rol van het proletariaat als voorhoede en machtsfactor om een nieuwe maatschappij tot stand te brengen. Het was volgens hem vooral de taak van een elite of intellectuelen om een betere wereld te scheppen en vandaar zijn oproep tot deze groep om de tekenen des tijds te verstaan en zich in te zetten voor een structurele verandering van de samenleving. Dit standpunt was wellicht te billijken, maar Bonger ging veel verder. Hij zag in het proletariaat slechts een domme massa die per definitie tot het meest onderontwikkelde deel van de natie behoorde en dat ook dank zij de intelligentieverdeling (weer de wet van Quételet) in de samenleving slechts een bescheiden deel van de toekomstig elite kon opleveren. Niets bij

Bonger over de betekenis van onderwijs en opvoeding voor een gelijkmatiger verdeling van kennis, macht en inkomen. Dit soort biosociologie komt bij Bongger tot in zijn laatste geschriften terug. Hij was op dezelfde grond ook tegen de medezeggenschap in het bedrijfsleven (blz. 237). Een bedrijf was bij uitstek een autocratische instelling en inspraak van arbeiders kon geen enkele bijdrage leveren tot het effectief en efficiënt handelen. Dat F.M. Wibaut het met hem eens was, was een schrale troost. Wibaut was als de machtige wethouder van Amsterdam 'hors concours' en bovendien in zijn beschouwingen over de internationale economische orde, die hij komen zag, in overeenstemming met de socialistische leer. Als goed socialist was Bongger een voorstander van de emancipatie van de vrouw, maar ik hoor hem nog zeggen dat de laat 19e-eeuwse emancipatiegolf een teleurstelling was geweest. Een deceptie omdat onder andere slechts een klein percentage van de gestudeerde vrouwen een beroep koos en de meesten in plaats daarvan huwden en kinderen kregen. De vrouw was nu eenmaal voorbestemd om kinderen te krijgen en had vanwege dit natuurlijke lot geen ambitie om een maatschappelijke loopbaan te volgen. Hij ging mijns inziens weer te gemakkelijk op een biologische verklaring in zonder de maatschappelijke oorzaken van de achtergestelde positie der vrouwen te hebben uitgeput. Bij de prostitutie (zie onder andere blz. 202) geloof ik dat hij een dergelijke redenering zou hanteren. Prostitutie was volgens hem voornamelijk een kwestie van armoede en andere feilen inherent aan de kapitalistische productiewijze. Na afloop van een college wees ik hem erop dat volgens mijn indruk, gebaseerd op enige participerende observaties rondom Munt en Rembrandtsplein, een vrij groot aantal vrouwen voor het brede pad der ondeugd hadden gekozen op grond van lucratieve overwegingen. Zij verdienden meer dan hun soortgenoten in fabriek of op kantoor. Bovendien vond ik dat sommige van hen meenden dat hun beroep officiële erkenning behoorde te krijgen omdat hun diensten een maatschappelijke behoefte vervulden. Het was duidelijk dat Bongger deze gedachten niet onbekend waren, maar ik vrees dat hij in zijn nieuwe studie over de prostitutie, die nog in de pen was, zou hebben gewezen, zoals hij ook in zijn colleges deed, op het genotzieke of oppervlakkige karakter van deze prostituées (weer de psychologie erbij halend), zonder na te gaan of er geen maatschappelijke factoren in het spel waren.

Over de periode van 1905 tot 1922, toen hij in het assuradeursvak zat, sprak hij zelden op college en het was mijn indruk dat hij meende er zijn praktische zin aan te hebben overgehouden.

Op bladzijde 116 en verder wordt verhaald, dat er reeds voor 1922 sprake was van een instelling van een leerstoel in de criminologie en de sociologie, maar dat de meerderheid van de Amsterdamse gemeenteraad Bongger als socialist niet lustte. Het lijkt mij dat hier een verkeerde voorstelling wordt gegeven. De instelling van een leerstoel was een prerogatief van de faculteit of universiteit en

de benoeming van een kandidaat – meestal bestond de voordracht uit twee personen, van wie de eerste de voorkeur had – die door de universiteit werd voorgesteld, moest door de gemeenteraad worden bekrachtigd. Het is best mogelijk dat Bongers naam eerder werd genoemd voor een professoraat, maar het is waarschijnlijk dat de juridische faculteit hem pas in 1921 of 1922 voordroeg. Criminologie deed de hoogleeraar in het strafrecht er wel bij en van sociologie had men geen hoge pet op. Het is wellicht geen toeval dat eveneens in Amsterdam in hetzelfde jaar een economische faculteit werd opgericht.¹

Ook wordt, dunkt mij, een scheef beeld (blz. 165 e.v.) gegeven van het feit, dat Bongers in tegenstelling tot S.R. Steinmetz geen school van navolgers heeft gesticht. De verklaring lijkt mij eenvoudig. Bongers gaf een niet verplicht vak in de juridische faculteit en had in de jaren dat ik zijn colleges volgde niet meer dan 20 tot 25 studenten, van wie er misschien 5 tot 10 tentamen bij hem deden. Daarentegen was het vak van Steinmetz verplicht voor de sociaal-geografen en dit werd door tenminste 100 studenten per jaar gevolgd, onder wie velen die reeds bij het onderwijs in de aardrijkskunde waren betrokken. Evenmin lijkt het mij juist (blz. 166) dat Steinmetz een duidelijk onderzoeksprogramma aanbood in tegenstelling tot Bongers. Beiden waren empiristen, maar echte studeerkamergeleerden, die imponeerden door hun eruditie. Is het niet veel meer H.N. ter Veem geweest, die ook een verplicht vak (sociografie) voor sociaal-geografen en economen doceerde, die een aantal studenten in de praktische toepassing van hun wetenschap heeft gedreven? Ik vind het evenzeer bezijden de waarheid (blz. 165) om Steinmetz als charismatisch voor te stellen en Bongers als vriendelijk formeel of soms striemend agressief. Bongers was in mijn ogen gemakkelijker benaderbaar en aanspreekbaar als hij het gevoel had dat je van de juiste instelling bezield was. Het lijkt mij buiten kijf dat Bongers veel meer dan Steinmetz, via zijn bemoeienis bij de stichting van *Mens en Maatschappij* (1923) en de oprichting van de *Nederlandse Vereniging voor Sociologie* (1936) de beoefening van de sociologie in Nederland heeft bevorderd.

Ook bij v. H.'s betoog over Bongers en de SDAP (blz. 168 en verder) wil ik enige kanttekeningen maken. Natuurlijk had hij gezag in de SDAP als een der oudste leden en aanvankelijk trouw bezoeker van afdelingsvergaderingen en congressen, mede omdat hij via artikelen in het dagblad *Het Volk* aan de weg timmerde. Hij was waarschijnlijk de eerste socialistische professor, die bovendien als redacteur-secretaris van de *Socialistische Gids* (1918-1938) de nadruk op het gebruik van de wetenschap als socialistisch instrument vestigde. Maar om Bongers het 'verstand en geweten van de partij' te noemen en te menen dat 'bij ieder besluit van enig gewicht met zijn oordeel rekening werd gehouden', zoals door P. Bakker is gesteld en door v. H. blijkbaar met instemming wordt aangehaald, lijkt mij overdreven. Bongers heeft bij mijn weten nimmer een politieke functie geëmbieerd.

Hij wist misschien intuïtief dat de praktische politiek hem niet lag en zijn temperament hem ongeschikt maakte voor het geven en nemen in de politieke strijd. Hoe dit zij, hij prefereerde zijn studeerkamer als zijn terrein, waaruit hij niet met destructieve verontwaardiging, maar positieve passie vriend en vijand bestookte.

Het boek van v. H. roept vele herinneringen op. Bonger was wellicht nog een halfslachtige socioloog, hij was voornamelijk criminoloog, zoals trouwens Steinmetz in hoofdzaak etnoloog bleef en ook vol van eugenetische en psychologische vooroordelen stak. De studie over de historie van de sociologie, waarover zijn colleges handelden, was slechts in concept gereed bij zijn verscheiden. v. H. doet het voorkomen, althans zo komt het op mij over, alsof Bonger in de na-oorlogse periode niet de erkenning heeft gekregen die hij verdiende. Ik acht dit problematisch. Aan zijn alma mater werd het criminologisch instituut naar hem genoemd, veel van zijn meer waardevolle artikelen werden herdrukt en de parel *Problemen der Democratie* wordt nog gelezen en aangehaald. De heroriëntering van de beoefenaren der sociologie op de Amerikaanse leest heeft inderdaad de benadering van Bonger doen vervagen. Dit geldt nog meer voor Steinmetz, die veel sterker op Duitsland georiënteerd was dan Bonger. Mijns inziens is dit toe te juichen, want de loodzware Duitse abstractie hing als een molensteen om de nek van de vooroorlogse maatschappijwetenschappen. Het waren in hoofdzaak echter de sociale veranderingen, zoals de snelle stijging van de welvaart, de secularisatie en individualisering, het ontstaan van een groeiend wereldbeeld als gevolg van verbeteringen in transport en communicatiemiddelen, enzovoorts, waarmee een nieuwe generatie van sociologen werd geconfronteerd. Het is in de sociale wetenschappen geen schande dat de denkbeelden van voorgangers thans lijken te zijn gedateerd. Ik ben v. H. dankbaar voor deze biografie, omdat hij mij en wellicht anderen weer eens bewust heeft gemaakt van wat Bonger in zijn beste dagen voor ons betekende in onze vorming.

Noot

1. Dit was in navolging van de Nederlandse Economische Hogeschool, die in 1913 in Rotterdam was gesticht. De kooplieden in deze stad, die hiervoor verantwoordelijk waren, hadden o.a. eerst de Universiteit van Leiden voor een door hen te bekostigen economische faculteit benaderd, maar de juristen aldaar, om advies gevraagd, zagen niets in deze kruidenierswetenschap die aan zo'n faculteit zou worden onderwezen. Dit feit wordt niet vermeld in J.H. Stuijvenberg, *De Nederlandse Economische Hogeschool 1913-1963, van Handelshogeschool naar Hogeschool voor Maatschappijwetenschappen*, Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam/'s-Gravenhage 1963.